

BO FRITZBØGER: *A Windfall for the Magnates. The Development of Woodland Ownership in Denmark c. 1150-1830*. Syddansk Universitetsforlag, Viborg, 2004. 432 s. 298 kr. Illustreret.¹

Centralt i afhandlingen står begreberne fællesskab og individuel ejendomsret. Problemet om fællesskaber, »commons«, kontra individuel ejendom må siges at være relevant overalt i vor verden. Ikke alle veje går ganske vist hen imod den private ejendomsret.² Et af de forhold, der kommer på tværs af denne overførsel, er således »de oprindelige folkeslags« rettigheder. Derimod er det et universelt og påtrængende spørgsmål, om goder skal være fælles eller private. For det fælles, »the commons«, er jo alle begrænsede ressourcer delt af en gruppe af folk. Det er luften, vandet, fiskene, vejene, generne og også kulturelle ressourcer. Det store spørgsmål i den forbindelse er naturligvis, om det private er bedre end fællesskab. Sat på spidsen, kan der, som det hævdes af den humanøkologiske professor Garrett Hardin, med nødvendighed indtræffe en »tragedy of the commons«.³ Vil fællesskaberne tendere til at overudnytte de fælles ressourcer, og bør de fælles ressourcer derfor overføres til private? Vi befinder os her i en tydelig politisk diskussion af stor betydning for vore dages mennesker, men sandelig også for folk i de gamle samfund, som Fritzbøgers afhandling *A Windfall for the Magnates* berører. På baggrund af spørgsmålets aktualitet kan det ikke undre, at fællesskaberne for tiden optager en hel del europæiske forskere i tidligmoderne samfund, hvad afhandlingen måske kunne have gjort endnu mere ud af. Det ville have placeret værket endnu solidere i den internationale forskningsproces, som det med god ret træder ind i.⁴ I almindelighed må man nu sige, at Fritzbøgers afhandling i sin

¹ Nedenstående er med få ændringer identisk med min officielle opposition ved forsvaret for den filosofiske doktorgrad 16. september 2004. Mine bemærkninger vedrører i høj grad den ældre periode, som behandles i afhandlingen, mens andenopponenten, lektor Claus Bjørn, i sin opposition koncentrerede sig om den senere, 1700-1800-tallet.

² Jeg læste dele af afhandlingen, mens jeg underviste i Grønland på universitet i Nuuk, og fra Grønland kan ejendomsrettens mutationer eksemplificeres. I Grønland er jorden som bekendt i offentligt eje, og man ser konkret, hvordan jord overføres fra en slags brugsret til fællesskabet. I lokalviserne kunne man, mens jeg var der, se, hvordan folk blev opfordret til at melde deres bådeskure, så de kunne blive registreret, og man herefter kunne få retten til dem tildelt af kommunen. Om det principielle se f.eks. Jens Brøsted, Mod en retslig vurdering af ejendomsretten til Grønland, *Retfærd*, 16, 1981, s. 22-62.

³ Garrett Hardin, The Tragedy of the Commons, *Science*, 162, 1968, s. 1243-1248.

⁴ Jf. f.eks. *The Management of Common Land in North West Europe, c. 1500-1850*, ed. by Martina de Moor, Leigh Shaw-Taylor & Paul Warde, Brepols 2002. *Les propriétés collectives face aux attaques libérales (1750-1914)*. *Europe occidentale et Amérique latine*, ed. Marie-Dani-

fokusering på former for besiddelse af skov afspejler globale diskussioner, der stort set ikke tidligere har været vendt mod en dansk sammenhæng.

Værkets indhold

Bogen handler om ejendomsret og brugsret til skove, om skovfællesskaber og individuelt ejede skove. At Fritzbøger har skrevet en bog om skove, kan ikke undre. Man ville faktisk have været forbavset, hvis bogen havde handlet om noget andet. Fritzbøger tegner dansk skovhistorie i en grad, så man næsten kan tale om monopoldannelse. Der er naturligvis andre skovhistorikere i Danmark, men ingen, kan man roligt sige, med en tilsvarende produktion. Omtrent hele Fritzbøgers betydelige videnskabelige produktion behandler skove, skovlandskaber og skovens folk. Det er påskønnelsesværdigt, at denne bog også sammenfatter hans tidligere forskning og tilgængeliggør undersøgelser publiceret på dansk for en international engelsksproget læserskare.

Det er ikke første gang, Fritzbøger forsøger at skildre en lang periode af skovenes skæbne. Faktisk er han ikke bange for at dække de længst mulige tidsstræk. I 1994 udgav han således bogen *Kulturskoven. Dansk skovbrug fra oldtid til nutid*.⁵ Helt fra oldtid til nutid rækker den foreliggende afhandling ikke, skønt den i kapitel to faktisk trækker en linje tilbage til oldtiden. Den begrænser sig i det væsentlige, som det fremgår af titlen, til tiden ca. 1150-1830. Det er imidlertid også et længere tidsrum, end de fleste disputatser behandler, og det er naturligvis glimrende. Der er i høj grad brug for folk, der tør krydse den ellers så faste grænse mellem middelalder og nyere tid. Afhandlingen demonstrerer, i hvor høj grad det betaler sig. I skovmæssig (som i landbrugsmæssig) henseende er der intet betydeligt skel mellem 1400-tallet og 1600-tallet. Omvendt kan man så glæde sig over, at forfatteren i en tid med stadig voksende disputatsstørrelser kan klare sin opgave på »kun« 432 sider. Han mestrer begrænsningens kunst over for et vældigt emne.

Fritzbøger vælger at inddele sin lange undersøgelsesperiode i tre dele, nemlig tiden 1150-1350, tiden 1350-1750 og endelig tiden 1750-1830. Den første periode bekymrer han sig ikke så meget om at navngive. Den kaldes dog visse steder for »middelalder«. Den anden kaldes for »det feudale samfund«, mens den tredje heller ikke er klart navn-

elle Demélas og Nadine Vivier, Rennes 2003. *Allmenden und Marken vom Mittelalter bis zur Neuzeit (Beiträge des Kolloquiums vom 18. bis 20. September 2002 im Museumsdorf Cloppenburg)*, hrsg. v. Uwe Meiners, Werner Rösener, Cloppenburg 2004.

⁵ Bo Fritzbøger, *Kulturskoven. Dansk skovbrug fra oldtid til nutid*, København 1994.

givet, men vist nærmest må betegnes som »reformtiden« og beskrives som den tid, hvor »markedsrelationer« fortrænger de »feudale« bånd (s. 248). Jeg vender senere tilbage til denne periodisering.

Rent dispositivisk er bogen delt i en del 1, som i fire kapitler introducerer centrale begreber og navnlig søger at indkredse begrebet ejendomsret. Herefter følger i del 2, 3 og 4 en i det væsentlige kronologisk baseret skildring, der rundes af med del 5 med diskussion og konklusion. I alt finder man 25 kapitler samt sammendrag, oversigt over utrykte og trykte kilder samt et udmærket register.

Inden for disse kapitler søger Fritzboeger at skildre udviklingen af og samspillet mellem ejendomsrettigheder og skovbrug i det middelalderlige og tidligmoderne Danmark. Afhandlingen rummer en gennemgang af den teoretiske diskussion af ejendomsret. Det har her været et vigtigt spørgsmål, om ejendomsretten var en naturlig ret, eller om fælles rettigheder, eksempelvis med *urgermanische* rødder, var det oprindelige. I centrum for afhandlingen står dog ikke filosofisk eller juridisk teori, men den samfundsmæssige praksis, altså hvordan skoven reelt blev udnyttet. Der er ikke tale om forsthistorie, men om samfundshistorie, om en historieskrivning med erklæret inspiration fra økologisk historie. En mængde forskellige kilder bruges til de fremlagte analyser, både de normative, de godsregistrerende kilder og sager vedrørende konflikter om ejendom. Man må sige, at forfatterens kildekendskab ofte er eminent og især for 1700-tallets vedkommende præget af stor flid i arkiverne. I denne periode tillader centraladministrationens store arkivfunds langt sikrere slutninger end tidligere. Hvorvidt man kunne have ønsket flere kilder, og om alle kilder er lige godt udnyttet, kan vi vende tilbage til.

I materialet kan man udskille en række former for skovejendom. Hovedformer viser sig ifølge afhandlingen på den ene side at være den privatejede og udskilte skov, »enemærket«, og på den anden side de fællesejede skove. Disse indbefatter a) »almindingen« med almindelig adgang til ressourcerne, b) »overdrev«, hvor flere landsbyer i fællesskab havde adgang, samt c) »fællesskov«, udelt skov, der tilhørte indbyggerne i en bestemt bebyggelse. Fællesskoven kunne også være delt i skovlodder, der tilhørte individuelle bønder (jf. den instruktive figur 9, s. 57). Her er især begrebet »alminding« komplekst og lader sig diskutere, hvad jeg senere skal prøve at vise. Fritzboeger understreger imidlertid, at vi aldrig, når vi diskuterer ejendom, kan nøjes med at spørge: Hvem ejer? Vi må også spørge om, hvem der har rettigheder. Dette er måske særligt nødvendigt netop i forhold til skov, som er så kompleks en ressource. I en dansk sammenhæng kommer dette til udtryk i delin-

gen i »underskov» og «overskov», der er et gennemgående tema i bogens del 3 og 4, og som der påvises mange europæiske sidestykker til. I overdrev og fællesskove og i bøndernes egne særskilte skovstykker blev skovene delt ind i overskov, der var godsejerens, og underskoven, som de lokale bønder havde rettigheder til at udnytte. Denne interne resourcedeling synes belagt i 1200-tallet, men Fritzboeger mener, at dens almindelige udbredelse tilhører senmiddelalderen, dvs. 1400-tallet og fremefter. Fra da af er det en gængs udnyttelsesform frem til landboreformerne. Overskov er, som det grundigt forklares, i princippet de højstammede, frugtsættende ege- og bøgetræer, tømmeret, mens underskoven bestod af de andre træer og buske. Af denne deling af skoven udsprang flere forhold. Et af dem var bøndernes betaling af oldengæld (og tilsvarende afgifter) til godsejeren for at lade deres svin gå på olden, da dyrene jo spiste frugten fra de høje træer. Et andet var det udvisningssystem, hvorved bonden af godsejeren sædvanemæssigt fik tildelt brænde og gærdsel. Samtidig med delingen af skoven i underskov og overskov, nemlig i 1400-tallet, ser vi de første tegn på jordbesiddernes monopolisering af jagtretten, der kulminerer i enevældens indførelse af et principielt kongeligt jagtmonopol og giver sig udslag i anlæggelse af store vildtbaner.

Afviklingen af det skovsystem, der synes at gro frem i senmiddelalderen, skete i flere etaper, fremgår det af afhandlingen. For det første blev fællesskab i overskoven tidligt afskaffet, og for det andet indtraf der i tiden 1750-1830 hele det kompleks, som vi kalder de store landboreformer, og som også indbefattede skovreformer. Disse reformer var, hvad skovene angår, jo nok forberedt af den serie af særlige skovlove, som kom i årene efter 1660, men reformtiden fik, som det skildres, sit særlige præg gennem kampen mod fællesskaberne og kulminerede i Fredskovsforordningen af 1805, der omfattede alle landets skove. Udviklingen bragte delingen i overskov og underskov til en ende og afskaffede skovgræsning. I kombination med nye former for skovdrift og professionaliseringen af skovpersonalet skabte det et helt nyt landskab. Der bliver redegjort for, at det givetvis havde betydning for skovenes pleje, at skovfogederne ikke mere var bønder, men i stigende grad uddannede forstkandidater. Der blev nu i bogstavelig forstand skarpe – og rette – skel mellem skov og mark, og skovene var reserveret skovdriften. Almuens skovgræsning og de store kongelige jagters tid var forbi. Fritzboegers gennemgang af processen foregår med en sideløbende redegørelse for lovgivningen og de konkrete initiativer i skovene. En særlig opmærksomhed helliger forfatteren skovtyperier, der på den ene side var vældigt udbredte i 1600-1700-tallet og kriminaliserede brede dele af befolkning-

gen, men som på den anden side ikke betragtedes som rigtigt tyveri, hverken af øvrigheden eller af bønderne. At tyverier døde ud i løbet af første halvdel af 1800-tallet, betragter Fritzboeger som tegn på accept af den ny orden, som tegn på at alle, også husmændene, på den ene eller den anden måde havde adgang til nogenlunde tilstrækkelige fyringsmidler og græsning, også uden skovadgang. Det organiske forhold mellem bondebrug og skov var skilt ad.

Fra fællesskab til individuel ejendomsret?

Centralt i afhandlingen står begreberne fællesskab og individuel ejendomsret. Det synes gennemgående at være forfatterens mening, at der overordnet set i løbet af hans undersøgelsesperiode skete en udvikling fra den ene tilstand til den anden. Side 79 har vi iagttagelsen »Logically, individual woodlots resulted from a division of the common«. På side 237 siges det »in some respects a transition was taking place from common to individual property«, side 351 »the overall direction was unquestionably one from common to individual« (og gentaget i sammendraget s. 375 »ubestrideligt en udvikling fra fælles til individuel«). Her kan vi tro, at vi har en klar tese, men det har vi nu ikke. Afhandlingen er mere forsigtig andre steder. Side 91 oplyses det, at »Even though common use rights appeared to carry on traditions from time immemorial, there is no reason to believe that the property structure formed a primary sort of ownership«. En slags kompromis når han side 355, hvor det udtales, at »So, although a general trend seems to go from common to private, the two abstract opposites were present (in changing positions) during the entire period«.

Nu er det selvfølgelig smukt og godt at have en arbejdsmodel, men det er min mening, at denne på forhånd konstruerede udviklingslinje fra fælles til privat, som bogen skal spændes op over, skaber mange problemer for forfatteren (som tekstens modsigende udsagn da også tyder på, at han selv delvis er klar over).

For det første er det svært helt at blive klog på forfatterens holdning til de gamle former for fælles brug af skovene. På den ene side viser han ingen steder det rationelle i dem ud fra skovens præmisser. Han anfører således en mængde belæg for, at delingen i underskov og overskov med nødvendighed medfører, at skoven bliver til underskov. Eksempelvis (s. 239): »In evident disagreement with intentions upon which the system was founded the social division of forest management in this period caused a general conversion of overwood into underwood.« Det siges lige ud i forbindelse med kvægpesten i 1740'erne, at det var en ulempe ved

bøndernes fællesskove, at sygdomme kunne sprede sig uhindret.⁶ Det bemærkes også, at enemærker allerede i 1500-tallet gav bedre skovbeskyttelse end skove med fællesrettigheder, »commons« (s. 173). Mange forskere har demonstreret, at Garrett Hardins synspunkt om, at fællesskabernes overudnyttelse vil medføre en »tragedy of the commons«, langtfra holder i alle tilfælde.⁷ Men det er faktisk svært at se andet, end at den her fremlagte empiri støtter »tragedieteorien«. På den anden side anser forfatteren de fælles skove som afstemt efter deres tid. Han taler om, at de var rationelle ud fra den givne kontekst.⁸ Hvad skal vi tro, ting kan jo ikke både være gode og dårlige, i al fald ikke for de samme forhold. Er forholdet det, at Fritzbøger synes så godt om de gode gamle oprindelige fællesskaber, at de helst skulle være gode på trods af empirien? Måske krydses den lærdom, han har hentet fra de gamle forstfolk, noget uformidlet med et moderne teoretisk synspunkt. Spørgsmålet er, om fællesudnyttelsen var rationel og bæredygtig i forhold til skoven, eller om den ikke snarere var en »tragedie«.

En grundsten i konstruktionen af den gradvise overgang fra »commons« til individuel ejendom er de oprindelige fællesskaber, *almindingerne*, der karakteriseres som det mest åbne af alt, hvermandseje, »open access pools«. Side 56 får vi karakteristikken af almindingerne som »the open access commons«, which appear to be primeval«. Spørgsmålet er, om det kan dokumenteres, at almindingerne er oprindelige, og om de var åbne for alle.

Man må hertil sige, at alminding udtrykker, at jorden har en brugsværdi. Derfor kan man overveje, om Fritzbøger i afhandlingen også kunne have opereret med den ikke nyttige jord, ørkenen, ødemarken, som den oprindelige tilstand. Den forekommer jo i al fald teoretisk og nævnes eksempelvis, når Esbern Snare omkring 1190 omtaler »den udstrakte ødemark, der ligger mellem Vendernes land, Holsten og Danmark« eller, når det i Knytlinga Saga siges, at kongen ejer al »ødemark (auðn) i landet«. Men lad os nu blive ved almindingerne. Det tidligste belæg for dem findes utvivlsomt i Roskildekrøniken fra ca. 1138, som også citeres i afhandlingen. Her siges det om Harald Hen (1074-1080), at »Han befalede, at skovene, som de mægtige havde tilegnet sig alene,

⁶ Fritzbøger, *A Windfall*, s. 243 »Common pasture rendered it almost impossible to avoid an uncontrolled dissemination of infections«.

⁷ Litteraturen om dette emne er enorm, se eksempelvis Elinor Ostrom, *Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action*, New York, Cambridge University Press, 1990 (og talrige senere udgaver). Jf. også debatten om den såkaldte »tragedy of the commons«.

⁸ Fritzbøger, *A Windfall*, s. 368 »The various forms of common property were all clearly rational from a contextual point of view«.

skulle være fælles«. ⁹ Hvis vi antager, at der med ordet fælles menes alminding, har vi her i det mindste et vældig interessant og tidligt udsagn. Man kan jo vælge ikke at lægge så meget i udsagnet, men det er dog interessant, at der faktisk ikke omkring 1138 opereres med, at den fælles tilstand er gammel. Spørgsmålet rejser sig, om man virkelig kan forestille sig, at en almeninteresse oprindelig sikrede alle adgang til skovene. Jon Solem, der for tiden arbejder med de norske almindinger i middelalderen, tvivler på, at det var sådan i Norge. Han antager, at der ikke oprindelig har været nogen juridisk definition af alminding, dvs. at ordet nok har været der, men at det har haft forskellig betydning i de forskellige bygder og landsdele. Han mener også at kunne fastslå, at enkelte bygder allerede tidligt har defineret områder for sig, helt særligt da i områder nær bygderne. Almindingen i Norge som en oprindelig »open access«-tilstand fortøner sig. Den, som skaber den åbne adgang, er, ifølge Solem, i høj grad kronen. Årsagen til det kan ud fra det norske kildemateriale i høj grad tolkes som udtryk for interessen for at give alle kolonister, også folk uden for bygden, adgang til skovene, men dermed åbnedes naturligvis også for den frie udnyttelse af ressourcer. ¹⁰

Dette passer ikke med Fritzbøgers opfattelse, men måske meget godt med kildematerialet. Det næstældste mere specifikke danske belæg for almindinger er vist Knud VI's brev til indbyggerne i Järrestad og Ingelstads herreder, der får overdraget brugsretten til almindingsskoven i Albo herred. ¹¹ Her er, som det også omtales i nærværende afhandling, tale om almindinger, som kun enkelte herreder har adgang til. ¹² Når vi i de middelalderlige kilder træffer almindinger, synes de, med undtagelse af Halland, knyttet til enheder, der ikke er større end herrederne. Side 70 nævner afhandlingen som eksempel på, at adgangsret til almindingerne kunne være helt fri, at »Skånske Lov (article 208) mentions the fact that everybody, no matter where they lived, was entitled to cut.« Det står der ikke. Kapitel 208 lyder i oversættelse: »Fælder en mand i almindingsskov, skal han skære det af i begge ender. Da skal han have træet dag og år. Ligger træet længere, da er det ikke hans længere. Tager en anden mand det bort før dag og år derefter, skal han erstatte

⁹ Her citeret efter *Roskildekrøniken*, oversat og kommenteret af Michael H. Gelting, Højbjerg 1979, s. 21.

¹⁰ Jon Solem, Den norske allmenningsinstitusjonen i middelalderen, *Heimen*, 40, 2003, s. 243-265. Samme, »*Sem verit hafa fyrr at fornu fari? Norsk almenningslougivning i høymiddelalderen*«, Hovedfagsoppgave i historie, Historisk institutt, NTNU, Trondheim 2002. Jeg takker Jon Solem for givende diskussion af sagen.

¹¹ *Diplomatarium Danicum* 1 række, bind 3, nr. 109.

¹² Jf. Fritzbøger, *A Windfall*, s. 72.

træet og bøde to øre.« Her er intet nævnt om »alle, ligegyldigt hvor de boede«. Fritzbøger er jo for så vidt godt klar over, at hans kildemateriale til den åbne adgang ikke er det bedste. Han siger nemlig side 351:»But already shortly after (or simultaneous with) the issue of provincial laws in the thirteenth century, the unlimited licence to utilise the latter [almindinger] was clearly restricted«. Det indrømmes også, at man ikke i Skånske Lov omkring 1200 rigtig kan skelne mellem overdrev og alminding. Noget kunne tyde på, at den usikre brug af ordet alminding i senmiddelalderen ikke var noget nyt og en følge af indtrufne udviklinger inden for almindingsrettighederne, som det ellers antydes i afhandlingen.

Man må indrømme, at kilderne til den tidlige og så at sige førststatslige »open access« er dårlige eller ligefrem ikke eksisterer, og at meget kan tyde på, at det i al fald ikke har været det, alle lagde i begrebet, før kongemagten greb regulerende ind.

Det må med udgangspunkt i Roskildekrøniken og mange andre kilder være rimeligt at tro, at kongemagten var den, der arbejdede på at skabe det juridiske begreb alminding. Kronen fremsatte krav på at være ejer af almindingerne og søgte at skabe almindelig adgang til dem. Det skal ikke benægtes, at almindinger oprindeligt var et folkeligt begreb, men selve den juridiske definition, der i så høj grad kom kongen til gode, må vel primært være kongens; naturligvis skabt i en kombination af hans og bøndernes interesser.

Spørgsmålet er nu, hvad kongens interesser nærmere var. Fritzbøger skildrer vidende kongens interesse i at få afgifter af skovene, og også jordafgifter nævnes.¹³ Det forekommer mig imidlertid, at han ikke betoner den kongelige interesse i kolonisation nok. Faktisk er det vist først helt fremme i slutningen af afhandlingen, at han rigtig kommer i tanke om denne faktor. Her anføres (s. 366) en bemærkning om, at kronens forskellige interesser i almindinger »allowed a gradual fragmentation of the *alminding* for fiscal reasons«. ¹⁴ Men den ellers manglende betoning af kolonisationen i afhandlingen fører, mener jeg, til en delvis skæv tolkning af to vigtige kilder.¹⁵ Den ene er Knud VI's allerede nævnte brev af 1182-1202 til indbyggerne i Järrestad og Ingelstads herreder, hvori det siges, at »så under vi dem herefter at nyde skoven til gavn for dem, men

¹³ Fritzbøger, *A Windfall*, s. 78 »The royal claims on the forest land in almindinger was most likely induced by a desire for future land taxes«.

¹⁴ Fritzbøger, *A Windfall*, s. 366.

¹⁵ Jf. også brev af 6/7 1176, *Diplomatarium Danicum*, 1 række, bind 3, nr. 55, hvori kong Valdemar den 1. overdrager en jord i Halland til brødrene i Esrom og fastsætter, »at det ligesom de øvrige beboere i det land skal have fri adgang til at fælde træer«.

grunden skal tilhøre os«. ¹⁶ Den anden er det helt centrale kapitel 53, første bog i Jyske Lov, hvori det siges: »Støder en mands skov og en anden mands mark op til hinanden, da når skovejerens ejendomsret så langt som grenene rækker, og rødderne rinder, medmindre det er almindingsskov, for der ejer kongen jorden og bønderne skoven«. Det vil være min påstand, at de kongelige krav på grund og jord i afhandlingen i høj grad tolkes ud fra præmissen, at skoven står, hvor den står. Yderligere siges, at de kongelige krav kun afspejler »kongelige aspirationer og ikke håndgribelige realiteter«. Her kunne der givetvis have været gjort mere ud af at spore den højmiddelalderlige rydningsbevægelse.

For den var en realitet. I afhandlingen siges ganske vist på side 129: »Apart from remarks about the villages founded in the alminding, very little is known about the colonisation of Danish wastelands with this specific status« og side 130 »Besides the rich indirect evidence from place names, very little information about the process of forest clearing has been handed down«. Hvis vi imidlertid blot kaster et overordnet blik på det højmiddelalderlige materiale, må man dog sige, at det indeholder udsagn om heftige skovrydninger. Det gælder de store skove ved Danmarks sydgrænse i området Fredslet/Jernved, hvor Kong Valdemars Jordebog nævner, at »hr. kongen har mellem Slien og Ejderen 420 hove land«. De 420 Hufe kan med stor sikkerhed anses for at være beboet af tyske kolonister og være et udtryk for en dansk drejning af den tyske »Ostkolonisation«. ¹⁷ Blot lidt nordligere, i Angel, foregik der omkring 1200 en betydelig rydning i det kongelige område Gelting, der førte til dannelse af en stribe af landsbyer. ¹⁸ På Sjælland omtaler kong Valdemars Jordebog i kongelevenlisten, »Worthingburgh med hele Stenswith, hvad der er udenfor Brothæ, foruden Sæbæksore og alle byer, der er opstået af Stenswith.« Disse »oppida facta de Stenswith« formodes meget rimeligt af Henrik Larsen at have omfattet dem, der lå i kronens birk Stensby, nemlig bebyggelserne øst for Vordingborg: Nyråd, Græsbjerg, Stensby, Vintersbølle, Bakkebølle, Vestenbæk, Langebæk og Kalhave. ¹⁹ Hvis vi ser på side 189 i Fritzbøgers afhandling finder vi udskiftningskortet fra 1772 over Viemose, der ligger umiddelbart nord for de her nævnte landsbyer. Kortet er udmærket tekstet, men teksten kunne

¹⁶ *Diplomatarium Danicum*, 1 række, bind 3, nr. 109

¹⁷ Per Ethelberg, Nis Hardt, Bjørn Poulsen, Anne Birgitte Sørensen, *Det sønderjyske landbrugs historie. Jernalder, vikingetid og middelalder*, Haderslev 2003, s. 381.

¹⁸ Per Ethelberg, Nis Hardt, Bjørn Poulsen, Anne Birgitte Sørensen, *Det sønderjyske landbrugs historie. Jernalder, vikingetid og middelalder*, Haderslev 2003, s. 380.

¹⁹ Henrik Larsen, Stensved, *Aarboeg for Historisk Samfund for Præstø Amt*, 24. årgang, 1935, s. 43-60.

måske have meddelt os, at der her, sammen med landsbyen Balle nordfor, er tale om de eneste danske byer af skovrækketyper, som geografen Frits Hastrup kendte i Danmark. Han var ikke i tvivl om, at de to landsbyer i deres plan føjede sig smukt til byer i Mecklenburg og Pommern, anlagt under 11-1200-tallets tyske østkolonisation.²⁰ Man vil med gode grunde kunne argumentere for, at de store skove under kongelig dominans i Sydsjælland omkring 1200 gav plads til en lang række landsbyer og ret præcist regne på udvidelsen af den dyrkede jord. Jeg skal ikke komme ind på kolonisationen i de kongelige skove i Nordsjælland, hvor kongelevlisten i Valdemars Jordebog nævner, at kronen havde skoven Ørwith og byerne, der var oprettet deraf. Koloniseringen her synes at have været i fuld gang omkring 1150, som Fritzboeger i øvrigt selv har beskæftiget sig med andetsteds.²¹ Bebyggelsesekspansionen i de skånske og hallandske almindinger er også omtalt i Kong Valdemars Jordebog, og det refereres i nærværende afhandling. Blot nævnes ikke Hallandslistens 126 skovbyer – »siluestria opida« – der uden tvivl må være netop kolonisationsbyerne i de kongelige skove. De kongelige interesser og krav i rydningerne i Halland turde i øvrigt fremgå af de donationer, som kongemagten fra 1170'erne gav til Sorø og Esrum klostre. Min pointe skal være, at rydningerne i høj grad fandt sted præcis i de skove, som kongen havde rettigheder til. Det var de største tilbageværende skove ved indgangen til middelalderen. Og det kunne vel knap være ret meget anderledes; pollenanalyserne tyder jo generelt på stor historisk dybde. Bent Odgaard har påpeget, at skovmønsteret omkring 1800 i store træk gik tilbage til oldtiden, og Erland Porsmose mener ganske tilsvarende, at landsbyernes ressourceområder var fastlagt siden jernalder. Kun få steder var der i 1100-tallet nye »frontiers«, og kolonisation her må have været en hovedinteresse i de kongelige krav om, at adgang til almindinger var fri. Kun på den måde kunne han sikre sig mod krav om monopol og adgangsbegrænsning fra de lokale, bønder som stormænd.

Dette leder til et andet lille spørgsmål. Side 352 siges det, at der på landskabslovenes tid formentlig kun var adgang for selvejerne i almindingerne, ikke for *coloni* og *inquilini*. Men hvad nu, hvis de folk, der slog sig ned i skovene som kolonister, blev kongens landboer, som alt tyder på? I den forbindelse skal jeg også give en bemærkning til kortet over skovene anført i kongelevlisten i Kong Valdemars Jordebog (s. 71).

²⁰ Frits Hastrup, *Danske landsbytyper. En geografisk analyse*, Århus 1964, s. 159-60.

²¹ Bo Fritzboeger, *Esrum klostres landskaber, Bogen om Esrum Kloster*, red. Søren Frandsen, Jens Anker Jørgensen, Christian Gorm Tortzen, Holstebro 1997, s. 79-97. For en god skildring af den middelalderlige rydning i Nordsjælland se Gunnar Olsen, *Kronborg Vestre Birk. Holbo herred fra oldtiden til vore dage*, København 1961, s. 77-80.

Her er Jernved/Jarnwith/Isarnho særdeles fejlplaceret. Skoven Gelting (Gyæltling) i Angel mangler på kortet. På Lolland mangler »Sangswith«, der menes at være identisk med Savnsø, Vestenskov sogn, Lollands Sønder herred, eller i det mindste en del af de skove, der har givet Savnsø og Vestenskov navn. På Sjælland er Gribskov mærkeligt nok heller ikke med, eller »Selesoræ«, som man vistnok heller ikke ved så meget om, men som må have ligget i nærheden af Sjæl Sø. I Jordebogen nævnes også »Lyungby med sit tilliggende, nemlig Bouæscogh ..«. »Bouæskogh«, der ikke findes på kortet, må være skovene i tilslutning til Dyrehaven og Ermelunden. I Skåne er slet ingen af de skove, der nævnes i jordebogen, afsat på kortet hos Fritzbøger.

Næste spørgsmål må blive, hvornår kongen formulerede sine interesser i almindingen. Det kan være sket omkring år 1100 eller helt nede i 1000-tallet, eller det kan være sket på Valdemarernes tid omkring 1200. Fritzbøger tenderer, så vidt jeg kan se, til den senere løsning. Det gør han ved at placere beretningerne i Knytlinga Saga, hos Svend Aggesen og hos Saxo om kongelig ret til almindingerne som propaganda fra disse kilders nedskrivningstid omkring 1200. Og så undersøger han tilsvarende regaler, især vragretten, der siges første gang at være dokumenteret i Jyske Lov 1241.²² Til det kan man sige adskilligt, men jeg skal nøjes med at bemærke, at vi da angående almindingerne har Roskildekrønikens ord fra 1130'erne om kongens ret over skovene, samt det forhold, at man i Flandern og England omkring 1100 åbenbart også har fyrstelige krav på overherredømme over skovene.²³ Angående vragretten må der siges at være faste belæg for, at kongen udøvede den fra omkring 1100. Mellem 1104 og 1107 gav kong Niels privilegier til St. Knuds kloster, hvori han dog forbeholdt sig ledingsbøde, fredskøb og vragrettigheder.²⁴ Som anført af Ole Ventegodt viser dette, at begrebet vrag var veldefineret i tiden, og at vrag allerede da var en anerkendt kongelig ret, der gav indtægter. Dette understøttes af, at Svend Grathe tilsvarende ved midten af 1100-tallet overdrog Ribebispen halvdelen af al kongelig ret, som kongen havde haft over Ribe by, undtagen forban, strandvrag og 40 marks bøder, hvad der bekræftes i mindst to privilegiebreve fra 1100-tallet.²⁵ Kongelige donationer af vragret kan doku-

²² Fritzbøger, *A Windfall*, s. 76

²³ Anette Hoff, *Lov og landskab. Landskabslovenes bidrag til forståelsen af landbrugs- og landskabsudviklingen i Danmark ca. 900-1250*, Århus 1997, s. 257. Blandt belæggene for kongemagtens tidlige styrke og evne til gennemførelse af omfattende krav kunne man i øvrigt også nævne gennemførelsen af dansk monopolmønt og »renovatio monetæ« i 1060'erne.

²⁴ *Diplomatarium Danicum* 1:2, 32.

²⁵ *Diplomatarium Danicum* 1:2, nr. 98. *Diplomatarium Danicum* 1:3, nr. 191, 215.

menteres før 1184 og i 1216.²⁶ En henvisning til litteraturen om vragretten havde nok været nyttig.²⁷ På baggrund af belæggene for tidlig vragret samt Roskildekrønikens udsagn om skovene må man overveje, om der ikke kan være grund til at sætte de kongelige krav på almindingerne til omkring 1100.

Almindingerne skildres som en almen tilstand i højmiddelalderens Danmark. Man bliver nu hurtigt i tvivl om, hvor udbredte almindingerne var. I senmiddelalderen fandt man dem kun i Skåne, siges det i afhandlingen: »In late medieval and early modern periods, almindinger appear only to have had significance east of the Sound« (s. 132).²⁸ Spørgsmålet er, om dette, som det antages, var udtryk for, at almindingerne i mellemtiden var forsvundet fra de vestligere dele af Danmark. Bortset fra Jyske Lov, første bog, kapitel 53 er belæggene for almindinger uden for Skåne, Halland og Blekinge i højmiddelalderen i al fald også meget tynde. Man kan godt tvivle på, at vi omkring 1200 havde noget, der juridisk kvalificerer som alminding uden for Skåne.

Hermed nok om almindinger. Deres modsætning er jo ifølge afhandlingen særskovene, enemærkerne. De er formentlig ganske udbredte i højmiddelalderen, som det f.eks. fremhæves i afhandlingen side 79. Man kan ganske vist nok med Fritzboeger overveje, om landskabslovenes hegnede skove konkret var indhegnede, eller om de snarere var fredede. Tolkningen hegnet = fredet bliver udmærket belagt, derimod synes jeg ikke, at de hegnede skove uden videre kan ses som udtryk for »temporal or partial forest conservation«. De ser i al fald i første række ud til at være skove i en form for særeje, jf. det hyppige udtryk i lovene »anden mands hegnede skov«. Men hvis det nu er sådan, at meget eller måske ligefrem det meste skov var i privateje omkring 1200, må det så ikke rokke alvorligt ved den fremførte tese om en generel overgang fra fælleseje til særeje? Og i forlængelse heraf kan man spørge, om det er korrekt, når det eksempelvis side 352 siges, at vi med godsernes udvikling af enemærker fra senmiddelalderen og fremefter har en ny form

²⁶ Se Ole Ventegodt, Strandretten i Danmark indtil 1365, *Maritim Kontakt*, 6, 1983, s. 59-103.

²⁷ V. Niitema, *Das Strandrecht in Nordeuropa im Mittelalter*, Helsinki 1955. Ole Ventegodt, Strandretten i Danmark indtil 1365, *Maritim Kontakt*, 6, 1983, s. 59-103. Jan Bill, Bjørn Poulsen, Flemming Rieck, Ole Ventegodt, *Fra stammebåd til skib*. (Dansk søfarts historie, 1, Indtil 1588), København 1997, s. 183-184. Man kunne også have tænkt over formuleringen i Slesvigs byret fra omkring 1200 »*flumen regis est*« – strømmen er kongens. *Danmarks gamle Købstadlovgivning*, 1, udg. Erik Kroman, København 1951, s. 14 (§ 68).

²⁸ Fritzboeger, *A Windfall*, s. 130 »Actually, sixteenth century sources only mention *almindinger stricto sensu* in Skåne. So open-to-all almindinger were obviously on the wane.«

for manifestation af ejendomsret. Er det ikke en tanke udsprunget af den udviklingslinje fra fælles til privat, der hviler under bogen? Glemmer man ikke her de mange udsagn om de særskilte højmiddelalderlige skove fremsat tidligere i teksten?

Sammenhængende med Fritzbøgers problemer med det udbredte særeje i højmiddelalderen kan man undre sig over, at han knap i sin fremstilling af den første del af middelalderen tager stilling til dens fremherskende dyrkningsmåde. Hvad der kunne have været en hovedpointe i fremstillingen af forskellen mellem den tidlige middelalder / højmiddelalderen og senmiddelalder kommer først sent i bogen. Det hedder antydningvis side 115, at: »Thirteenth century provincial laws appear to document the fact that by that date individual determination dominated village communities far more than two or three centuries later«. Men sandheden eller i al fald det fulde problem kommer vist først rigtigt frem i bogens slutning, nemlig at »Iron and Viking age societies were characterised by individual farmplots rather than by those open fields later dominating the entire cultural landscape«. Belæggene for landsbyfællesskabet, dyrkningsfællesskabet og »open field systems« i det højmiddelalderlige samfund vidner ikke om, at systemet er slået fuldstændigt igennem, som det også for nyligt er vist af Annette Hoff. Hun kan konstatere, at det fuldt udviklede vangebrug, med fastsættelse af gærningstidspunkter, kollektiv hegningspligt, netop synes fremgrosende i 1200-tallet.²⁹ Og mulighederne for et udviklet vangebrug forblev vel begrænsede i et system så domineret af storgårde som det højmiddelalderlige. Først med den mere egale senmiddelalderlige gård stod mulighederne vel åbne for det udviklede samarbejde. Det er vigtigt, for, som Fritzbøger også siger her sidst i bogen, »Common pasture was apparently the very basis for the open field system ...« (s. 366). Fælles græsning og fælles jordbrug hører sammen, og der er altså i den agrare udvikling, som skovene er en integreret del af, en udvikling fra en oprindelig særskilt besiddelse før år 1200 til en mere fælles i senmiddelalderen. Side 92 kan man faktisk se, hvor store problemer dette byder forfatteren: »The provincial laws give the immediate impression that individual woodlots were a contemporary phenomenon in the thirteenth century. This corresponds with the general significance of separate management, which characterises the agricultural organisation of the same laws. If this alleged importance of individual property

²⁹ Annette Hoff, *Lov og landskab*, s. 209. Samme konklusion i Bjørn Poulsen, *Agricultural Technology in Medieval Denmark, Medieval Farming and Technology. The Impact of Agricultural Change in Northwest Europe*, ed. John Langdon og Grenville Astill, Leiden 1997, s. 115-145.

– which appears largely incompatible with the state of the early modern period – was real, it must have been subject to a noticeable reduction during the centuries that followed. This line of development might not seem very likely, and such a reduction is hard to trace in the written sources.«. Mit spørgsmål er her, om det ikke ville have klargørende at indlægge en skildring af , hvad vi mener at vide om de middelalderlige danske dyrkningssystemer, først og fremmest udviklingen af dyrkningsfællesskabet, tidligt i fremstillingen.

På baggrund af det foregående kunne man hævde, at det næppe er fremmede for afhandlingen, at den hviler på en tese om udvikling fra fællesskab til privat besiddelse.

Periodisering

Fra spørgsmålet om bogens (mere eller mindre klare) tese vil jeg så bevæge mig til emnet periodisering. Afhandlingen periodiserer som nævnt ud fra samfundets udvikling. Det er naturligvis legitimt. Men jeg kunne nu godt have ønsket en større lydhørhed over for andre periodiseringsparametre. Et element i en periodisering kunne eksempelvis have været skovens udbredelse, en anden befolkningsudviklingen, en tredje kommercialisering.

Oplysninger er der naturligvis om skovens udbredelse, men de er ikke konsekvent placeret eller inddraget i afhandlingen. De kommer rundt om. Side 18 får vi på grundlag af pollenanalyser den oplysning, at i den tidlige middelalder bidrog træer til omkring 2/3 af den samlede pollenmængde i landets frugtbare egne. Pollenkurven på samme side, der sådan set giver den videre udvikling, i al fald på det gode landbrugsland, kommenteres ikke meget, ud over at det i figurteksten siges, at man ikke kan se genvækst efter krisen i 1350. I selve brødteksten på siden hører vi derimod det modsatte.³⁰ De næste oplysninger, vi får, er, at 7% af landets jord er dækket med skov i år 1770 og 4% i år 1800.³¹ Om modbilledet på skov, udnyttelsen af tørv, er der også nogle oplysninger rundt om. Vi hører om bønderne i Dragsholm len, der i 1600-tallet i udstrakt grad fyrede med tørv, og oplyses om, at i 1761 skete 27% af den hjemlige danske fyring med tørv.³²

Får man ingen helt detaljeret oversigt over skovenes arealmæssige udvikling, står det heller for godt til med oplysninger om den demo-

³⁰ Fritzboøger, *A Windfall*, s. 18 »followed by reforestation as consequence of the fourteenth century demographic collapse«

³¹ Fritzboøger, *A Windfall*, s. 19, jf. s. 256.

³² Fritzboøger, *A Windfall*, s. 200, 201, 257, 333.

grafiske udvikling. Her har vi naturligvis heller ikke særlig gode kilder, men fast står dog et højmiddelalderligt maksimum og et meget betydeligt fald ved midten af 1300-tallet til et lavpunkt samt herefter, fra ca. 1450, en langsom stigning af befolkningskurven, der formentlig først sent når det højmiddelalderlige punkt.³³ Med hensyn til den højmiddelalderlige situation sidder Fritzboøger med primærmateriale ved hånden i form af pollenanalyser og oplysninger om rydninger i skovene. Alligevel nøjes han med at henvise til Hørby's (dvs. Aksel E. Christensens) beregning af danskernes antal omkring 1250 (dvs. 1231) til en million. Side 67 henviser han faktisk grundigt til pollenanalyser som kilder til øget skovvækst og hermed befolkningstilbagegang i senmiddelalderen. Men han glemmer sin kurve side 18, der synes at vise det modsatte, nemlig ingen væsentligt øget skovvækst (i Østdanmark) i senmiddelalderen. Men snart efter den senmiddelalderlige agrarkrise er skoven igen fortrængt af »demographic and economic revitalisation« (s. 109). Det bliver ifølge Fritzboøger faktisk allerede i senmiddelalderen nødvendigt at etablere faste grænser mellem landsbyernes ressourcerområder på grund af en stigende befolkning.³⁴ Side 237 omtales oven i købet situationen omkring 1440, nemlig »the increasing population of north-western Europe«. Side 110 får vi forklaret, at det vitterlige pres på skovene i perioden 1500-1650 skyldes stigende befolkning (og økonomisk vækst).

Sagen er imidlertid, at befolkningsvæksten efter faldet i 1350ff næppe i sig selv kan have været en hovedfaktor i skovens udvikling. Befolkningen kom jo, må vi dog mene, først langsomt i løbet af 1500-1600-tallene op på det højmiddelalderlige niveau. Så vi kan intet forklare om skovens udbredelse ved blot at henvise til demografisk vækst i tidligmoderne tid, som det ellers løbende sker gennem afhandlingen. Man kan måske også undre sig over, om en anden af bogens teser, nemlig at nye ejendomsrelationer udvikles i en tid med mangel, passer særlig godt på tiden omkring 1350-1500.³⁵ Hvorfor kommer de nye ejendomsrelationer til skoven med rettigheder til underskov og overskov i en tid med relativt lille befolkning?

Hvis der er en sammenhæng mellem demografi og skovvækst, så synes det snarest ud fra det fremlagte materiale at være, at skovrydninger, der en gang er foretaget, ikke i større udstrækning får lov at

³³ Som udgangspunkt for overvejelser over den middelalderlige befolkningsudvikling kan man passende anvende kurven hos Anders Bøgh, Samfundet, *Dagligliv i Danmarks middelalder – en arkæologisk kulturhistorie*, red. Else Roesdahl, København 1999, s. 26.

³⁴ Fritzboøger, *A Windfall*, s. 140.

³⁵ Frizboøger, *A Windfall*, s. 356.

springe i skov igen. En videre forklaring kunne måske være, at antallet af bondebrug i Danmark eller i al fald den dyrkede jord er relativt konstant lige fra omkring 1200 til omkring 1800, bortset fra krisetider som ødegårdsperioden 1380-1420.³⁶ Man kan sige, at der altid var folk til at holde agrarproduktionen gående, og at faldet i skovarealet efter 1500 på den anden side ikke primært skyldtes demografisk vækst. Det havde nok snarere at gøre med den måde, man producerede på.

En tredje og i afhandlingen noget overset faktor i udviklingen af ejendomsrettigheder til skoven må være marked eller kommerialisering. For det første kunne man bestemt ligesom med kolonisering have ønsket sig en redegørelse for urbaniseringen og dens indflydelse på skovene. Der er et afsnit om de middelalderlige byer, men det giver ikke meget om den dynamiske udvikling. Træforsyningerne til landets hovedstad er knap nævnt. Man savner også en redegørelse for sporene af træhandel og for tidlig regionalisering i skov- og slettebygder i højmiddelalderen. De store skovressourcer – almindingerne! – i Skåne, Halland og Blekinge var allerede da af stor interesse for befolkningen vest for Øresund. Når det sjællandske Esrom kloster i 1197 med glæde tog imod besiddelser ved Toager i Halland med den begrundelse, at »der er tilstrækkeligt tømmer til deres bygninger«, kan det kun opfattes som et udslag af dette.³⁷ Tilsvarende vigtigt var det for samme kloster i 1301 at modtage et privilegium, der gav det tilladelse til at købe tømmer, brænde og jernnagler i Helsingborg.³⁸ De østlige provinser begyndte at indtage deres plads som leverandører af træ til det øvrige Danmark. Denne linje kunne være fulgt videre i kildematerialet.³⁹ I senmiddelalderen er det evident, at tæt opdyrkede egne fik interne forsyningsproblemer, og dette behandles da også i nogen grad i afhandlingen.⁴⁰ På Lolland måtte salg af træ og brænde til byerne og eksport med skib forbydes, og Fyns vedtægt forbød tilsvarende at udføre brænde med skib.⁴¹ På den baggrund blev det nødvendigt at hente træ udefra. På Fyn vidnede 25 bønder fra Skamby og Klinte sogne i 1475, at de årligt plejede at sejle til en skov i Vejlefjorden for at købe brændsel og

³⁶ Jf. Erik Ulsig og Axel Kjær Sørensen, Studier i Kong Valdemars Jordebog. Plovtalsliste og Møntskat, *Historisk Tidsskrift*, 81, 1981-82, s. 1-26.

³⁷ *Diplomatarium Danicum*, 1. række, bind 3, nr. 223.

³⁸ *Diplomatarium Danicum* 2. række, bind 5, nr. 148.

³⁹ Jf. Bjørn Poulsen, Middlemen of the regions: Danish peasant shipping from the middle ages to c. 1650, *Regional Integration in Early Modern Scandinavia*, ed. Finn Einar Eliassen, Jørgen Mikkelsen, Bjørn Poulsen, Odense 2001, s. 56-79.

⁴⁰ Fritzboeger, *A Windfall*, s. 101, 125.

⁴¹ *Den danske rigsløvgivning 1397-1513*, udg. Aage Andersen, København 1989, s. 137-139.

tømmer.⁴² Christian II's landlov fra 1522 omtaler, at sjællænderne gennemgående sejlede til Jylland, Skåne og andetsteds for at hente træ.⁴³ I visse egne blev træbehovet kronisk, f.eks. i den nærmest skovløse marsk i Vestslesvig. Her opstod konstante sendinger af træ fra øst mod vest til marskbønderne. Der er formentlig grund til på baggrund af sådanne udsagn at tvivle på, at selvforsyning med træ var så udbredt, som det skildres i afhandlingen. Man får sine tvivl, når det side 356 siges: »It nevertheless appears that until the seventeenth century, rural society's demands were largely met by domestic production of fuel and timber« [og hermed forstås efter sammenhængen »husholdsøkonomi«]. Det, der også for alvor får os til at tvivle, er en bemærkning i teksten side 239: »Alongside some undeniable local deforestation, the loss of the provinces east of the Sound in 1660 must be considered as the principal reason for escalating government intervention in and control over both royal and private woods.« Det er dog interessant, at det lokale forbrug og den lokale afskovning her nærmest blegner i forhold til det østdanske træmarkeds forsvinden. Der kunne nok være grund til at forske lidt mere i udveksling af og handel med træ kontra selvforsyning, og hvad det betyder for ejendomsrelationer.⁴⁴

Den måde, som Fritzbøger periodiserer på, er ikke ud fra skovvæxtens faser, demografien eller markedets udvekslinger. Hans udgangspunkt for periodisering er, hvad man må kalde »produktionsmåden«. Han udtaler selv side 237: »Appreciation of changing class relations and power balances are crucial to understanding this transformation of woodland property [nemlig overgangen fra »common« til »individual property«]«. Fritzbøger indleder sine hovedkapitler med skildringer af det danske samfund i perioden. Her er jeg måske ikke så begejstret for skildringen af den første fase i undersøgelsen, nemlig højmiddelalderen.⁴⁵ Forfatteren beskriver samfundet som aristokratisk, men er alligevel optaget af bønderne i samfundet. Når det kommer til dem, er han ikke særlig præcis omkring selvejerbønderne og deres skæbne. Det syns-

⁴² Erland Porsmose, *De fynske landsbyers historie – i dyrkningsfællesskabets tid*, Odense 1987, s. 90.

⁴³ *Den danske rigsløvgivning 1513-1523*, udg. Aage Andersen, København 1991, s. 184.

⁴⁴ At markedsproduktion betød noget, får vi eksempelvis et indblik i s. 330, hvor det forklares, at bønderne i Bårse herred var stærke modstandere af skovudskiftning i 1785. Det kunne godt have været forklaret ved en henvisning til den for Fritzbøger velkendte Bjarne Stoklund, *Huset og Skoven. Et sjællandsk husmandshus og dets beboere gennem 300 år*, Højbjerg 1980. Det var klart den store produktion af båndkæppe i dette område og ganske rigtigt ikke bare konservatisme, der fik bønderne her til at protestere her. Det var markedsinteresser i salg af skovens produkter.

⁴⁵ Fritzbøger, *A Windfall*, s. 61-66.

punkt, der refereres, nemlig at de danske selvejrbønder skulle have været skabt som gruppe ved kongelige initiativer i tidlig middelalder, anser jeg for »ude i skoven«. ⁴⁶ Med Anders Bøghs endnu upublicerede undersøgelser må det ret sikkert kunne siges, at der var mange selvejrbønder i højmiddelalderen, og at den sjettedel, vi finder omkring 1500, repræsenterer et relikv af en langt større gruppe. ⁴⁷ Reduktionen i selvejernes gruppe må i det væsentlige have fundet sted i perioden 1250-1400, inden dronning Margretes reformer. ⁴⁸ Hvor stor denne oprindelige gruppe var, kan vi naturligvis ikke sige. Mere væsentligt end dette er imidlertid spørgsmålet om, hvad der egentlig skiller det højmiddelalderlige samfund fra det efterfølgende, der af Fritzbøger kaldes feudalt. Det, som definerer det feudale samfund i tiden 1350-1750, er ifølge Fritzbøger båndet mellem godsejeren og hans undergivne fæstebonde. Jeg kunne ønske, at han holdt sig til skovene og sine overbevisende argumenter om, at der på dette punkt sker et afgørende brud i ejendomsrelationerne i senmiddelalderen, der fortsætter til 1750, nemlig delingen i overskov og underskov. ⁴⁹ Men det gør han ikke. Relationen fæster-godsejer er det afgørende, skovrettighedernes ændring er blot en følge af, at dette forhold ændredes. Her bevæger han sig inden for marxistiske eller i al fald Marc Bloch-inspirerede termer. Han anser med en af de marxistiske klassikere, Perry Anderson, enevælden for blot at være »a re-deployed and recharged apparatus of feudal domination«. ⁵⁰ Nu er det jo sådan, at der også var bønder i højmiddelalderen. I denne periode opbygges der unægtelig store og små godser, og der er masser af landboer, om hvem Fritzbøger udmærket ved, at de juridisk set er forgængerne til fæsterne. Samfundet før 1350 præsenteres i bogen som overvejende aristokratisk med en »essentially seigneurial constitution«. ⁵¹ Hvorfor er det så, at vi ikke ud fra den anlagte defini-

⁴⁶ Fritzbøger, *A Windfall*, s. 102. Tesen er, at selvejerne i det høj- og senmiddelalderlige samfund skulle have været resultatet af kongelige initiativer, en parallel til de tyske såkaldte Königsfreie og lignende fænomener i vikingetidens England, snarere end oprindelige danske jordbesiddere.

⁴⁷ Anders Bøgh, *Bundones regis. Selvejrbøndernes antal og funktion, især i senmiddelalderen, under publicering*. Fritzbøger ansætter ret korrekt med henvisning til Porsmose, at 1/6 af befolkningen var selvejere omkring 1500. Derimod angiver han uformidlet og uden særlig kommentar s. 103 Søren Balles ufunderede synspunkt, at selvejrbønder udgjorde 30 % af alle gårde i 1548.

⁴⁸ Dette som en præcisering af Fritzbøger, s. 101 »So if, they had been more [end 1/6 af befolkningen] in the thirteenth century, a transition from freehold to tenancy must have taken place during following centuries«.

⁴⁹ Jf. Fritzbøger, *A Windfall*, s. 354.

⁵⁰ Fritzbøger, *A Windfall*, s. 106.

⁵¹ Fritzbøger, *A Windfall*, s. 66.

tion har feudalisme i højmiddelalderen? Det kan i al fald ikke bygges på Perry Anderson, der betegner Norden som så nogenlunde feudalt i 1200-tallet.⁵²

Kilder og litteratur

Jeg skal nu bevæge mig fra de større spørgsmål til nogle mindre. Der er naturligvis i afhandlingen det ene og det andet punkt, hvor man kunne have ønsket en litteraturhenvielse eller yderligere en kilde, eller hvor en kildeudgave kunne have været bedre læst.

Jeg skal begynde på min fødeegn, Stevns. Herfra omtaler Fritzboeger side 149 en sag, han refererer som følger: »Following the allotment of a wood that covered the border area between Holtug, Eskelund and Klinte the inhabitants of Klinte chose to cut where they pleased and at the same time demanded a renewed division ... However, they were convicted for illegal cutting ..« Dette referat beror på en mærkelig fejllæsning.⁵³ Eskelund og Klinte er ikke bebyggelser, det er skove langs klinten.⁵⁴ Sagens parter udgøres af den adelige Anders Bille til Søholm kontra landsbyen Holtug, og dommen handler om, at grundejerne har fået »tilrebet« (evt. en part i) Nørre Holtug Skov, Eskelund og Klinteskov. Bønderne har så hugget ulovligt heri.

Side 379 siges det, at i 14-1500-tallet er jordejerne (krone, kirke, adelige og selvejere) de vigtigste aktører på ejendomsscenen, dvs. kildernes scene. Det modsiges dog noget af de mange breve, der citeres, hvori landsbyer er aktører. Nogle af dem er omtalt side 155f. Her kan der indvendes lidt mod referatet af sagen mellem Majbølle og Radsted (s. 155), men lad os vende os til striden mellem Radsted og Hjelmboelling/Hjelm (s. 155-6). Sagen omhandles i i al fald otte bevarede breve, hvilket ikke fremgår ordentligt af referatet.⁵⁵ For det første mener jeg, at brevet af 13. juni 1462 fejllæses (note 172), og at Danmarks Stednavne

⁵² Perry Anderson, *Passages from Antiquity to Feudalism*, London 1974.

⁵³ Den refererede dom er *Det kgl. Rettefærdigheds domme og Rigens forfølgninger fra Christian III's tid*, 1. udg. Troels Dahlerup, København 1959, s. 228-229 (jf. s. 576). Sagen kan følges i en række breve, Rigsarkivet. Privatarkiver. Anders Bentsen Bille.

⁵⁴ Som det eksempelvis fremgår af kortet over klinteskoven i Holtug sogn 1786, Henning Poulsen og Jan Pedersen, *Natur og mennesker ved Gjorslev Bøgeskov*, Fakse 1996, s. 20.

⁵⁵ Nemlig: 1) 1457 6/10, *Repertorium*, 2. række, nr. 763. Vidne af Musse herredsting. Radstedbeboere spørger, om Hjelmboelling har nogen skovlod med Radsted mænd uden for deres have. 2) 1457 16/10, *Repertorium*, 2. række, nr. 767. Vidne fra Toreby sognestævne. Radstedbeboere får bevidnet, at Hjelmboelling ikke har nogen skovlod med Radsted mænd uden for deres have. (NB: ikke 14/10 som anført Fritzboeger, *A Windfall*, note 173). 3) 1457 23/10. *Repertorium*, 2. række, nr. 770. Vidne af Våbensted sognestævne. Radstedbeboere får bevidnet, at Hjelmboelling ikke har nogen skovlod med Radsted

har ret i deres læsning: Bebyggelserne Hjelm og Hjelmbølling er med stor sikkerhed, så vidt jeg kan se, identiske, i modsætning til hvad Fritzbøger antager. For det andet beskrives sagens kerne, processen omkring grænsedragningen, ikke særlig præcist. Der tages udgangspunkt i Repertorium 2. række, nr. 767 fra 16. oktober 1457 uden at det noteres, at det kun er et af adskillige breve i sagen. De fire af disse breve er i øvrigt fra de sognevidner, som afhandlingen andetsteds mener mest fandtes i tyndt befolkede egne, hvad der er indlysende forkert. Et andet af de fire sognevidner omtales dog, men sådan: »the investigation was conducted the following week in the parish court«. Vi må her tro, at det var Radsted sogn, det drejede sig om. Det var Våbensted.

Så til kildeudgaverne og litteraturen. Måske kunne det have hjulpet Fritzbøger at benytte standardudgaven af *Den danske rigsløvgivning før 1400* i stedet for den ældre udgave af *Samling af danske Kongers Haandfæstninger* (se bl.a. note 113). Begge steder finder han dog Valdemar Eriksøns håndfæstning, udstedt i Viborg 1326. Her er en passus, som kunne have gavnet diskussionen af, om 1500-tallets fyrstelige fredejagter og vildtbaner havde forgængere i middelalderen. I håndfæstningens paragraf 30 siges det: »Kongen skal ikke lade indhegne noget område for sin jagts skyld udover de områder (*paark*), der var dyrehaver på kong Valdemars tid.«.⁵⁶ Og bemærkningerne omkring den middelalderlige jagt kunne yderligere have været udbygget med en læsning af Anders Andréns interessante artikel »Paradise Lost. Looking for Deer Parks in Medieval Denmark and Sweden«.⁵⁷ Her lykkes det faktisk Andréns at

mænd uden for deres have (gårde). 4) 1457 6/11. *Repertorium*, 2. række, nr. 774. Vidne af Saksøbing sognestævne. Radstedbeboere får bevidnet, at Hjelmbølling ikke har nogen skovlod med Radsted mænd, uden for deres have. 5) 1457 13/11. *Repertorium*, 2. række, nr. 778. Vidne af Døllefjelle sognestævne. Radstedbeboere får bevidnet, at Hjelmbølling ikke har nogen skovlod med Radsted mænd uden for deres have. 6) 1458 8/10. *Repertorium*, 2. række, nr. 894. Dom af Christiern I på rettertinget i Maribo. Radstedbeboerne fremlægger brev af 1438, en dom af Erik af Pommern, at Hjelmbølling har ingen skov i Radsted skov længere, end deres egne »Hjelmbølling gårde« rækker. Kongen tildømmer Radsted førnævnte skovskel. 7) Efter 1458 8/10 (1459 27/11?). *Repertorium*, 2. række, nr. 12743. På ordre af kongen har landsdommeren stævnet et landenævn for mellem Radsted og Hjelm at finde skovskel. Det dømmes, at vidnebreve og kongens brev af 1458 (brev 6) skal stå ved magt. 8) 1462 13/7. *Repertorium*, 2. række, nr. 1490. Nævn nedsat af landsdommeren på foranledning af kongen mødes i skoven. Skoven tildømmes Radsted, indtil de »gaarde« [formentlig indhegnet område, »have«], som står mellem Rasted og Hjelm og kaldes Hjelmbølling havegårder.

⁵⁶ *Den danske rigsløvgivning indtil 1400*, udg. Erik Kroman, København 1971, s. 217, *Item rex nullam paark sibi pro sua uenacione usurpabit, nisi ea que paark fuerunt tempore regis Waldemari.*

⁵⁷ Anders Andréns, Paradise Lost. Looking for Deer Parks in Medieval Denmark and Sweden, *Visions of the Past. Trends and Traditions in Swedish Medieval Archaeology*, ed. Hans Andersson, Peter Carelli, Lars Ersgård, Lund 1997, s. 469-490.

finde det, som Fritzboøger ikke kan, en formentlig dyrehave fra tidlig middelalder, nemlig Dalby Hage. En læsning af artiklen ville i øvrigt også have lettet tegningen af kortet side 77, idet samme kort findes i Andréns artikel.

Det ville også have hjulpet ham at læse den artikel af Helle Schummel om landsbyfællesskabet, som han har på sin litteraturliste, grundigere.⁵⁸ Side 185 skal han dokumentere den for afhandlingen helt centrale deling i overskov og underskov i middelalderen. Det gøres med egentlig ikke så mange belæg. Egentlig kan det næppe med dem alene vises, som det ellers siges, at antallet af udsagn om delingen var betydeligt stigende i senmiddelalderen. At et af belæggene ryger ud, gør yderligere dokumentationen tynd. Det er vedtægten fra Allesø, der citeres som værende fra omkring 1500. Den er, som påvist af Helle Schummel, fejldateret og adskilligt senere, vel fra omkring 1600.⁵⁹ Næste side kommer så heldigvis lidt bedre belæg for den senmiddelalderlige deling i overskov og underskov. Der er ikke ringeste grund til at tvivle på, at dette for afhandlingen så centrale forhold faktisk satte sig igennem. Til belæggene for dette kunne endda have været føjet de tidlige kilder til oldengæld, der anføres senere i afhandlingen side 195 (år 1313!) og side 194. Delingen i overskov og underskov er udmærket dokumenteret, men jeg har mine tvivl over for det, der præsenteres som det tidligste belæg for afgift for at bruge tømmer fra en herskabelig skov («The first examples of payment for participation in the vertical wood common»), side 194. Det er den bonde fra Ulkerup i Odsherred, der ifølge Roskildebispens jordebog fra omkring 1370 gav en halv tønne smør af Biskovsskov. Som jeg tidligere har søgt at påvise, er smørafgifterne i Odsherred omkring 1370 snævert knyttet til kvæghold, i rigtig mange tilfælde til køer udlejet af Roskildebispen.⁶⁰ Smørafgiften af Ulkerup skal nok snarest ses som knyttet til målrettet kvægdrift og måske en særskov.

Med hensyn til kilderne kunne man måske også have ønsket sig en lidt bedre udnyttelse af det senmiddelalderlige regnskabsmateriale, der unægtelig ville have kunnet bygge bro mellem det senmiddelalderlige kapitel og de afsnit, der snarere behandler 15-1600-tallet.⁶¹ Man havde herigennem kunnet få fat i den anden ende af den kurve, der vises side

⁵⁸ Helle Schummel, Landsbyfællesskabet – Hvem har skrevet hvad og hvad ved vi?, *Bol og By. Landbohistorisk Tidsskrift*. 1990:2, s. 50-91 (s. 67 (med note 99)).

⁵⁹ Fejldateringen af Allesøvedtægten dukker også op i afhandlingen s. 224.

⁶⁰ Bjørn Poulsen, Korn eller kvæg. Landbrugets specialisering i senmiddelalderen. *Bol og By. Landbohistorisk Tidsskrift*. 1985:1, s. 7-20.

⁶¹ Jf. Fritzboøger, *A Windfall*, s. 227, s. 399.

342 over skovtyverier 1832-65. For i regnskaber som dem fra Næsbyhoved len, Tranekær len eller Lundegård omkring 1500 kan man jo også søge at spore de skovtyverier, der søges dokumenteret så omhyggeligt i bogen. I Tranekærs regnskaber 1500-1510 finder man ingen bøder for skovtyveri. I Næsbyhoved lens regnskab fra 1500-tallets første årti kan man dels se betalingen for skovadgang, dels nogle ganske voldsomme bøder for ulovlig hugst på 5 mark og 22 mark.⁶² De tyder faktisk ikke på, at man på dette tidspunkt så med milde øjne på den slags tyveri. På ærkebispens Lundegård, hvor officialen i 1521-22 nedskrev de bøder, han fik ind fra ærkebispens bønder, udgjorde betaling for skovforbrydelser 4 ud af i alt 25 forbrydelser. En af dem inkluderede en arrestation, hvor officialen greb en bondes tjenestedreng i Ystad med et læs hasselris hugget ulovligt i en af de ærkebiskoppelige skove.⁶³ Til udnyttelsen af lensregnskaberne fra 1500-tallet kunne Fritzboeger have brugt Thelma Jexlevs artikel om lensregnskaberne sagefaldregistre.⁶⁴ Det er hendes iagttagelse, at ulovlig skovhugst registreret i bøderegistrene i høj grad tilhører tiden efter 1600, men at de bestemt også findes før, særlig i visse len. Nyborg len synes således at have været hårdt ramt gennem visse år i 1500-tallet. Med brug af dette kildemateriale og med forbehold for mørketallet kunne man have indkredset kronologien i de skovtyverier, som Fritzboeger anser for det naturlige resultat af interessesammenstødet mellem godsejere og bønder. Det påvises i afhandlingen, at deres antal eksploderede i 16-1700-tallet. Her må man naturligvis også pege på, at statens pres på bønderne steg markant i denne tid. Kunne det også skyldes et øget markedssalg?

De senmiddelalderlige regnskaber kunne også have været brugt mere i omtalen af oldengæld. Her benyttes kun Skovklosterregnskaberne (s. 193). Både i Næsbyhoved lens regnskaber og Tranekærs regnskaber er der lange lister over oldengæld og bøder for ikke betalt oldengæld. De kunne have været benyttet.⁶⁵

Min sidste kritiske kommentar skal gå på behandlingen af hertugdømmet Slesvig. For det første må jeg bøje mig for, at afhandlingen har

⁶² 1503. *Næsbyhoved lens regnskaber 1502-1511*, udg. Haakon Bennike Madsen og Erland Porsmose, København 1991, s. 222, 290.

⁶³ Per Ingesman, Overvågning og straf på ærkesædets gods ved middelalderens slutning, *Bol og By. Landbohistorisk Tidsskrift* 1995:1, s. 8-35 (s. 15, 19).

⁶⁴ Thelma Jexlev, Lensregnskaberne sagefaldregistre. Kan de bruges til en vurdering af retspraksis i det 16. og 17. århundrede? *Tradition og kritik. Festskrift til Svend Ellehøj den 8. september 1984*, red. Grethe Christensen m.fl., København 1984, s. 163-181.

⁶⁵ Om oldengæld kan jeg i øvrigt sige, at når det s. 161 eksemplificeres med henvisning til Søren Balles undersøgelse fra Sønderborg len, at der ikke var sammenhæng mellem plovs kattens størrelse og oldengælden omkring 1540, så kan det ikke undre, hvis man

valgt at udelade Slesvig. Men når der alligevel kommer omtale af her-tugdømmet, er denne ikke altid lige godt udtrykt. Kortet side 10 har den fejl, at det udelader de kongerigske enklaver og først og fremmest Ribe fra kongeriget. Et andet kortproblem dukker op side 71 med hen-syn til skoven Jarnwith, der også i teksten omtales med det tyske navn »Dänischwold« (det korrekte er Dänischwohld). Den lå ikke på Tøn-der/Husum-kanten som angivet på kortet, men på Slesvigs sydgrænse mellem Kiel og Eckernförde. Side 322 lykkes det, at placere »Kiel in Schleswig« – Kiel ligger som bekendt i Holsten.

Konklusion

Jeg skal understrege, at det på trods af disse kritiske og diskuterende kommentarer har været særdeles givende at deltage i bedømmelsen af afhandlingen. Afhandlingen beskæftiger sig med et på mange måder vigtigt, ja endog globalt vigtigt emne, kan man hævde, og den er yderst vidende om dette. Hertil er det er jo i høj grad er en ambitiøs og stofrig afhandling. Jeg fristet til at sige, at afhandlingen rummer en hel skov af viden. Jeg vil endnu en gang glædes over, at nogen for en gangs skyld prøver at dække de mange århundreders historie, at binde middelalder og tidlig nyere tid sammen – og at spejle en hel samfundsudvikling – og oven i købet knytte sig til en international diskussion.

Bjørn Poulsen

STEN EBBESEN: Dansk middelalderfilosofi ca. 1170-1536, Sten Ebbesen og Carl Henrik Koch (red.): *Den danske filosofis historie bd. 1*, Gylden-dal 2002. 255 s.

STEN EBBESEN OG CARL HENRIK KOCH: Dansk filosofi i renæssancen 1537-1700, Sten Ebbesen og Carl Henrik Koch (red.): *Den danske filosofis historie bd. 2*, Gyldendal 2003. 350 s. Løssalg pr. bind 348 kr., sub-skription 298 kr.

For mere end tyve år siden påbegyndte Nyt Nordisk Forlag udgivelsen af en europæisk filosofihistorie i fire bind. Kun to bind nåede at udkom-

kaster et nærmere blik på lensregnskaberne fra de slesvigske len. Afgifterne er lignet på det enkelte svin; de er det, som i afhandlingen kaldes ad hoc afgifter. Og det vil sige, at oldengældens størrelse allermest har noget med nærhed til større skove at gøre. Jf. Bjørn Poulsen, Landesausbau und Umwelt im Schleswig 1450-1550, *Dünger und Dynamit. Bei-träge zur Umweltgeschichte Schleswig-Holsteins und Dänemarks*, (Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins, 31), udg. Manfred Jakubowski-Tiessen og Klaus-Joachim Lorenzen-Schmidt, Neumünster 1999, s. 65-79.